

Spinoza: Een reis langs zijn Voorlopers en Tijdgenoten

Een cyclus van vijf cursusmiddagen over filosofen van ver voor Spinoza tot en met zijn tijdgenoten, georganiseerd door Spinozakring Soest

Cultureel en Congres Centrum De Rank, Soest, oktober 2025 – april 2026

Dag III:

Descartes, zijn Nederlandse jaren - Hans Dijkhuis

Descartes en Spinoza – Han van Ruler

4^e en 5^e lezing van deze cyclus

31 januari 2026

Inleiding

Gonny Pasmaan heet iedereen van harte welkom bij de derde middag van de lezingencyclus over de voorlopers en tijdgenoten van Spinoza, in het bijzonder de sprekers van vandaag: Hans Dijkhuis en Han van Ruler. Vanmiddag gaat het over de inspirator van Spinoza, René Descartes, wiens filosofie hij op de latijnse school van Franciscus van den Enden leerde kennen. Beide sprekers zijn Descartes kenners bij uitstek.

Fig 1 Gonny Pasmaan

Fig 2 Han van Ruler

Han van Ruler heeft al een aantal keren een lezing gegeven voor de Spinozakring Soest. Hij is professor intellectuele geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Hij is hoofdredacteur van de wetenschappelijke boekenserie *Brill's studies in intellectual history*, maar is ook buiten de wetenschap actief bijvoorbeeld bij de organisatie van de Nederlandse Filosofie Olympiade, een internationale wedstrijd voor jongeren van de hoogste klassen van het middelbaar onderwijs, die gericht is op filosofische vaardigheden en kennis. Meer hierover leest u [hier](#). Sinds 2024 is hij voorzitter van de Vereniging Het Spinozahuis. Han van Ruler is gespecialiseerd in de zestiende- en zeventiende-eeuwse filosofie en in 1995 promoveerde hij op zijn proefschrift over Descartes: *De causaliteitscrisis: Voetius en Descartes over God, natuur en*

verandering, aan de Rijksuniversiteit Groningen, dat bekroond werd met de Erasmusprijs. Een aantal moderne Nederlandse uitgaven van filosofische werken van onder andere Spinoza en Descartes staan op zijn naam.

Hans Dijkhuis heeft lange tijd als recensent voor Trouw geschreven. Hij is in 1999 gepromoveerd in Amsterdam en heeft sindsdien een tiental boeken geschreven op het gebied van filosofie en geschiedenis en is de schrijver van het boek *Descartes, zijn Nederlandse jaren*. Op de website van de Spinozakring staat de [recensie](#) die Gonny destijds over dit boek heeft geschreven.

Fig 3 Hans Dijkhuis

Descartes, zijn Nederlandse jaren - Hans Dijkhuis

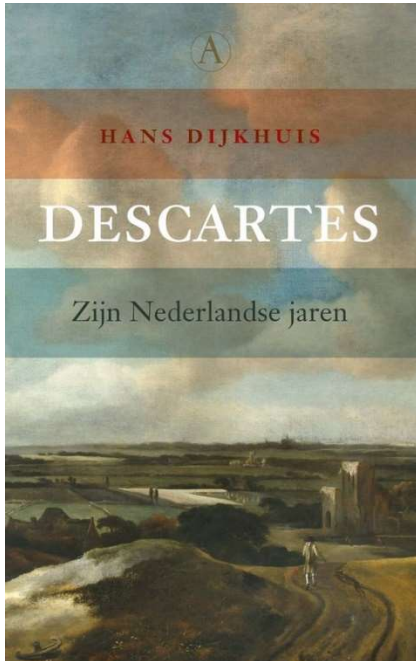

Fig 4 Descartes, zijn Nederlandse jaren

Descartes zich aanvankelijk als een wiskundig genie en wegbereider van de **analytische meetkunde**.

Brek met de mathematische fysica

Ondanks zijn enorme wiskundige talent heeft Descartes zich niet ontwikkeld tot een van de grote natuurkundigen in het rijtje Kepler, Galilei, Christiaan Huygens, Newton. Descartes koos later voor een andere richting, mede door een ruzie met Beekman die intussen bleek te zijn benoemd als rector van de Latijnse school in Dordrecht. Hij begon zich af te zetten tegen wat hij misprijzend "mathematische fysica" noemde. Beekman leek zichzelf ook 10 jaar na hun eerste ontmoeting nog als zijn leermeester te beschouwen, maar Descartes had destijds geen behoefte meer aan een leidsman. Zijn latere natuurfilosofie werd daardoor meer **speculatief en beschrijvend** van aard, in tegenstelling tot de exacte benadering van latere wetenschappers zoals Christiaan Huygens en Isaac Newton.

Nieuwe kosmologie en methode

In zijn werk *Over de wereld* verdedigde Descartes een modern beeld van het universum, bestaande uit **ontelbare zonnestelsels**, waarbij sterren zonnen zijn die op grote afstand van elkaar staan. Om de wetenschappelijkheid van zijn ideeën te garanderen, zocht hij naar een strikte **methode**, die hij later publiceerde in het beroemde *Discours de la méthode*. Het verband van zijn methode met de wiskunde is er hooguit één van de **analogie**. Descartes schrijft dat hij het idee voor zijn methode had ontleend aan 'de lange aaneenschakelingen van volstrekt eenvoudige en inzichtelijke argumenten die meetkundigen gebruiken om hun lastigste bewijsvoeringen op te bouwen.' Het wezenlijke verschil is dat die geometrische bewijzen echte, **onweerlegbare bewijzen** zijn, terwijl de bewijzen van Descartes het moeten hebben van hun **overtuigingskracht**, die voor een belangrijk deel **retorisch van aard** is. Dat geldt eveneens voor Spinoza, die beweerde dat hij in zijn *Ethica* 'more

De lezing van Hans Dijkhuis is gestructureerd in twee hoofddelen: een overzicht van de **intellectuele bezigheden** van Descartes in Nederland en een chronologische bespreking van de **plaatsen** waar hij verbleef. De lezing is gebaseerd op zijn in 2022 verschenen boek met dezelfde titel.

Deel 1: Intellectuele bezigheden en wetenschappelijke ontwikkeling

Vroege jaren en de invloed van Beekman

Descartes arriveerde in 1618 in Breda, komend uit een welgestelde familie. Hoewel vaak wordt gesuggereerd dat hij soldaat wilde worden, was hij daar als onderdeel van een **Grand Tour** om moderne oorlogvoering, vestingbouw en wapentuig te bestuderen. In Breda ontmoette hij de Middelburgse geleerde **Isaac Beekman**, met wie hij een hechte vriendschap sloot en die een cruciale invloed op hem had door de stelling dat natuurkunde gebaseerd moet zijn op wiskunde.

Descartes was zeer onder de indruk van deze opvatting, en hij had grote bewondering voor Beekman die hij als zijn grote leermeester beschouwde. Onder deze invloed ontwikkelde

Fig 5 René Descartes

geometrico', op de wijze van de geometrie, te werk was gegaan, maar de wiskunde zelf is in dat boek ver te zoeken. Door de vergelijking met wiskunde werd in ieder geval de schijn van exactheid gewekt.

Metafysica als fundament

Descartes zag de **metafysica** als de wortels van de boom van de filosofie, waarvan de stam de fysica is en de takken die uit deze stam steken de overige wetenschappen vormen. De metafysica was volgens Descartes het **onwrikbare fundament waarop de wetenschap is gebaseerd**. Hoewel hij zelf aangaf slechts enkele uren per jaar aan metafysica te besteden omdat het te vermoeiend was, beschouwde hij het als het noodzakelijke fundament voor al zijn andere onderzoek in de optica, biologie en fysiologie. Zonder de metafysica van Descartes zou de leer van Spinoza niet zijn ontstaan. Maar het hele begrip *substantie* wordt tegenwoordig amper meer gebruikt in de filosofie, waaruit ook de metafysica goeddeels is verdwenen. Ook Descartes zelf heeft het belang van de **metafysica in zijn leer gerelativeerd**, omdat hij inzag dat die een struikelblok kon vormen bij de acceptatie van de leer. Descartes was een van de laatste geleerden die nog in de waan verkeerde **dat ze in hun eentje zo ongeveer alles konden weten wat er te weten viel**; spoedig daarna zou door de toenemende specialisatie en door voortdurende verbetering van waarnemingsapparatuur zoals microscoop en telescoop de hoeveelheid natuurkundige kennis zo snel toenemen dat zo'n streven bij voorbaat gedoemd was te mislukken. Descartes beschouwde zichzelf ook als **uitvinder**: hij ontwierp allerlei dingen, onder andere een **lenzenlijpmachine**. Hoewel zijn vriend Constantijn Huygens daar nog geld in gestoken had heeft dat niet geleid tot de bouw van een werkende machine.

Deel 2: De woonplaatsen van Descartes in Nederland

De spreker gaf een uitgebreid overzicht van de vele plaatsen waar Descartes verbleef om in rust te kunnen werken. Na zijn eerte bezoek aan Breda, waar hij tijdens zijn Grand Tour Isaac Beekman had ontmoet, was hij via Amsterdam naar Denemarken vertrokken. Na omzwervingen door Duitsland kwam hij weer in Parijs terecht waar hij niet met rust gelaten werd door zijn bewonderaars. Hij keerde terug naar de Republiek, eerst naar Middelburg, op zoek naar Isaac Beekman, die hij uiteindelijk in Dordrecht aantrof. Maar de vriendschap was bekoeld en Descartes reisde via Amsterdam naar:

- **Franeke**, mogelijk op aanraden van Reneri, die hij in Amsterdam ontmoet had. Hier hield hij zich bezig met meteorologische verschijnselen zoals bijzonnen en zocht hij naar instrumentenmakers voor zijn lenzenlijpmachine. Hij ontmoette er de uit Alkmaar afkomstige astronoom Adriaan Metius, de broer van Jacob Metius, die hij in zijn verhandeling *Dioptriek* de uitvinder noemt van de telescoop.
- In 1629 verhuisde hij naar **Amsterdam**: Hij hield van de anonimiteit van de grote stad en deed daar met de medicus Vopiscus Plemp anatomisch onderzoek naar koeienogen. Met een Franse vriend die een tijdlang bij hem logeerde, Etienne de Villebressieux, heeft hij in Amsterdam optische experimenten gedaan. Met hem is hij ook nog heen en weer gereisd naar het observatorium in Denemarken waar hij ruim 10 jaar tevoren ook al eens geweest was, tijdens zijn Grand Tour.
- Toen Reneri, destijds zijn beste vriend, tot hoogleraar werd benoemd aan het Atheneum Illustre in **Deventer**, verhuisde Descartes ook daarheen om onder zijn diens supervisie zijn verhandeling *De wereld* te schrijven. Kort daarna ging hij naar Utrecht. In 1635 werd in Deventer ondertussen zijn dochttertje **Francine**, die verwekt was bij zijn huishoudster Helena Jansz, geboren. Op de doopakte liet Descartes zich als vader vermelden, zij het onder de

Fig 6 Adriaan Metius

Nederlandse schuilnaam, Reyniers, naar zijn voornaam René. In Amsterdam resulteerde zijn onderzoek in zijn verhandeling *De mens*. Uit deze periode dateert ook zijn hechte vriendschap met Constantijn Huygens, die hij een paar jaar tevoren al vluchtig in Leiden had leren kennen. Huygens heeft hem gestimuleerd om zijn eerste boek te schrijven, de drie wetenschappelijke verhandelingen: *De Meteoren*, de *Geometrie* en de *Dioptriek*.

- Daarna verhuisde hij naar **Leiden**, waar hij een uitgever vond voor zijn eerste boek dat verscheen in juni 1637.
- In datzelfde jaar vluchtte hij naar een afgelegen stadje, dat **Alkmaar** bleek te zijn: ("d'Escartes" als woordgrapje op *écart*, afstand) om in de luwte de ontvangst van zijn eerste boek af te wachten. Waarom hij naar Alkmaar ging, is niet bekend, wellicht vanwege de destijds bekende tulpenbollenveiling (tulpenmanie)? Misschien omdat Alkmaar in die tijd voornamelijk katholiek was?
- Daarna woonde hij enige tijd in **Egmond aan de Hoef** waar hij met Francine en Helena in een herberg verbleef.
- In **Santpoort** woonde hij samen met Helena en Francine en schreef hij zijn *Meditaties*. Op kasteel Endegeest in **Oegstgeest** bij Leiden huurde hij een toren en werkte hij aan *Beginselen van de filosofie*. Hij is hier twee jaar gebleven.
- In **Egmond-Binnen** heeft Descartes het langst gewoond, bijna vijf jaar; dit was zijn favoriete plek. Hij had er een botanische tuin en deed onderzoek naar de ontwikkeling van embryo's. Hier begon ook een intensieve correspondentie met zijn nieuwe leerlinge **prinses Elisabeth**. Op haar aandringen begon hij aan een nieuw boek, over de aandoeningen van de ziel, *Les passions de l'Ame*.
- Op uitnodiging van **koningin Christina** vertrok hij in 1649 naar **Stockholm**. Het eerste exemplaar van zijn laatste boek bood hij haar aan. Het verblijf daar was zwaar; hij moest extreem vroeg in de ochtend lessen geven en de koningin was meer geïnteresseerd in klassieke talen dan in zijn filosofie. **Hij overleed daar in 1650** aan een infectie, terwijl hij hevig terugverlangde naar zijn "woestijn" in Egmond.

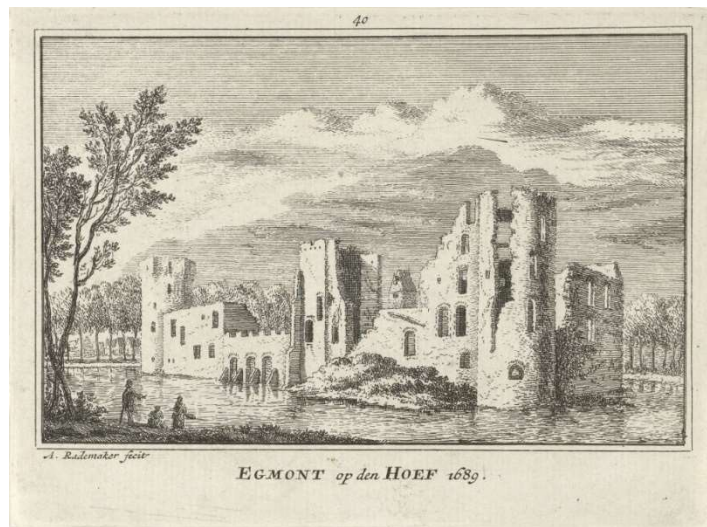

Fig 7 Ruïne kasteel Egond aan den Hoef

De "Amersfoortse" hypothese over Francine

Een bijzonder deel van de lezing was gewijd aan de dood van zijn dochter Francine in 1640. De spreker opperde de hypothese dat Helena en Francine waren ondergebracht op het landgoed **Randenbroeck** bij Amersfoort, het buitenverblijf van de architect **Jacob van Campen**. Dit zou verklaren waarom de biograaf Baillet vermeldt dat Francine in Amersfoort is overleden. Helena zou daar als huishoudster hebben kunnen werken voor de hoogzwangere partner van Van Campen.

Descartes en Spinoza – Han van Ruler

Inleiding: De 'ware' Descartes herontdekt

Fig 8 Descartes, karikatuur

De centrale vraag in de lezing van Han van Ruler was de verhouding tussen **René Descartes en Benedictus de Spinoza**. Van Ruler stelde direct het **standaardbeeld** van Descartes ter discussie. In de hedendaagse filosofie fungeert Descartes vaak als zondebok voor de strikte scheiding tussen lichaam en geest (substantie dualist), maar de spreker benadrukte dat dit dualisme een historisch gegeven is dat al lang vóór Descartes bestond.

Het versimpelde beeld van Descartes als puur 'rationalist' tegenover 'empiristen' is volgens Van Ruler een kunstmatige indeling die pas later door Immanuel Kant en Britse historici werd gepopulariseerd om eigen posities te versterken. Van Ruler pleit bij de beschouwing van Descartes voor een **historische blik** die geworteld was in de natuur- en menswetenschap.

De Wetenschappelijke Context

Hoewel Descartes vaak uit de canon van succesvolle natuurwetenschappers wordt gelaten (ten gunste van Newton of Galilei), was hij essentieel voor de ontwikkeling van de analytische meetkunde en optica. Enkele technische hoogtenpunten uit zijn werk zijn:

- **Wiskunde:** De ontwikkeling van het Cartesiaans coördinatenstelsel was een voorwaarde voor het werk van Leibniz en Newton.
- **Optica:** Descartes was de eerste die de werking van de **regenboog** correct verklaarde en begreep hoe licht door een lens wordt verbogen.
- **Techniek:** Hij ontwierp een ingenieuze machine om elliptische en hyperbolische lenzen te slijpen voor lenzen. Hoewel deze machine destijds niet van hout of messing gebouwd kon worden, was de wiskundige theorie erachter correct.

De Breuk met Aristoteles: Van Dingen naar Noties

Het werkelijke 'geheim' van Descartes was zijn verzet tegen de Aristotelische filosofie, die de wereld beschreef op basis van dagelijkse ervaringen (substantiële vormen zoals 'de substantie hond' of 'de substantie tafel'). Descartes verving dit door een focus op **processen en noties**. Voor hem was de fysieke natuur uitsluitend **uitgebreidheid** (mechanische processen), terwijl de mentale wereld bestond uit **bewustzijn** (denken).

De Verhouding Descartes-Spinoza

Van Ruler stelde provocerend dat Spinoza Descartes heeft "**geplunderd**". Veel concepten die als typisch Spinozistisch worden gezien, hebben hun oorsprong bij Descartes:

- **Terminologie:** Spinoza nam de begrippen substantie, attribuuat en modus rechtstreeks over.
- **Elizabeth-correspondentie:** Veel ethische thema's, zoals de houding van *sub specie aeternitatis* (kijken

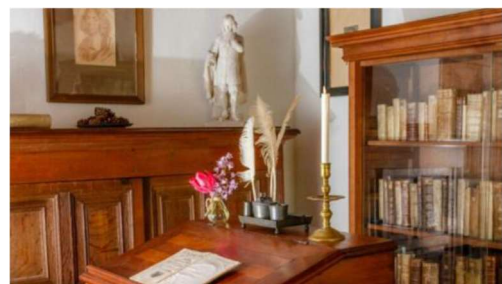

Fig 9 Bibliotheek Spinoza

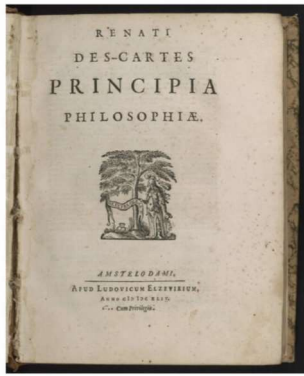

Fig 10 Titelpagina PPC, Spinoza

vanuit de eeuwigheid) en deugd als een krachtbegrip, zijn al terug te vinden in de brieven van Descartes aan prinses Elizabeth van de Palts.

- Het boek van Descartes, *Les Passions de l'âme* uit 1649 en de *Ethica* van Spinoza uit 1677 liggen op een bepaalde manier heel dicht bij elkaar maar zijn toch echt verschillend; Spinoza was de leerling van Descartes, maar het is niet duidelijk waarom. De Vlaamse filosoof Arnold Geulincx staat precies tussen Descartes en Spinoza in. Ze passen in een rijtje terwijl het drie verschillende filosofen zijn.
- **PPC (Principia Philosophiae Cartesiana)**: Spinoza schreef dit werk in Rijnsburg voor zijn huisgenoot Casarius. Hij gebruikte hierbij een **geometrische opbouw** die Descartes zelf al eens had voorgesteld voor zijn *Meditaties*, maar die Descartes zelf te riskant vond vanwege de onzekerheid over de benodigde axioma's.

Het Cruciale Verschil: De "Dader" in de Natuur

Het fundamentele verschil tussen beide denkers ligt in de metafysica van de handeling:

- **Descartes en de Vrije Wil**: Descartes wilde de wetenschap beperken tot het beschrijven van processen, maar hield vast aan de menselijke **vrije wil** als een evidente intuïtie. Hierdoor werd de mens een uitzondering: de enige actieve "doener" in een verder mechanische natuur.
- **Spinoza's Monisme**: Spinoza trok de grens door en stelde dat de mens geen uitzondering is. Hij schraptte de individuele vrije wil en maakte de gehele natuur tot één enkele actieve substantie. Bij Spinoza is er nog maar één "dader": de natuur als geheel.

Neurowetenschap en Damasio

Van Ruler bekritiseerde de neurowetenschapper **Antonio Damasio**, die in zijn boek *De vergissing van Descartes* beweert dat Descartes de eenheid van lichaam en geest niet begreep. Vervolgens komt hij in zijn boek *Het gelijk van Spinoza*, waarin hij duidelijk maakt dat Spinoza het allemaal wel heeft begrepen. De spreker toonde aan dat Descartes in *Les Passions de l'âme* (1649) al beschreef dat emoties lichamelijke reacties zijn die wij als mentale gevoelens ervaren — precies wat Damasio nu als "nieuw" presenteert.

Fig 11 Descartes en Spinoza

Uniek in Spinoza: Gelehtenreligion

Wat Spinoza werkelijk onderscheidt, is zijn poging om de filosofie te gebruiken voor politieke en religieuze doelen. Hij ontwikkelde een "**Gelehtenreligion**":

- **Religie zonder bijgeloof**: Het redden van spiritueel bewustzijn en het religieuze gevoel zonder irrationaliteit.
- **Esthetische ervaring**: De *Ethica* biedt geen troost via een persoonlijke God, maar leidt tot een mentale acceptatie van de onontkoombaarheid van het geheel, wat Van Ruler een "filosofisch geladen esthetische belevens" noemde.

Q&A en Discussie

Tijdens de Q&A kwamen enkele specifieke punten aan bod:

- **De Pijnappelklier:** Spinoza bespote Descartes' theorie over de pijnappelklier. Samen met de anatoom **Nicolaus Steno** had Spinoza via dissectie ontdekt dat dit orgaan vastzat en niet kon bewegen zoals Descartes dacht.
- **Dieren:** Hoewel Descartes vaak wordt verweten dieren als zielloze machines te zien, benadrukte de spreker dat Descartes nooit ontkende dat dieren gevoelens hebben; hij vond alleen dat deze fysiologisch verklaard konden worden zonder een menselijke "ziel" te veronderstellen.

Afsluiting

In haar nawoord merkte Gonny Pasman op dat Descartes, ondanks een vermeende hekel aan schrijven, een prachtig stilist en zelfs dichter was.

De bijeenkomst concludeerde dat Spinoza weliswaar voortbouwde op Cartesiaanse fundamenten, maar deze gebruikte om een systeem te smeden dat de mens volledig integreerde in de natuur, gericht op een rationele vorm van verlossing.

Bij het produceren van dit verslag is o.a. gebruik gemaakt van de Google App NotebookLM